

DE WANDELLENDE JOOD: EEN VOLKSEN TAALKUNDIG ONDERZOEK IN DE PROVINCIE ANTWERPEN. 1998-1999

Hervé DARRAS

1. Inleiding

De speurtochten naar volkssagen in het centrum van de Antwerpse Kempen, 1962-1963 (cf. onze licentiaatsverhandeling "*Onderzoek naar de sagenmotieven in het hart van de Antwerpse Kempen*", KUL, 1964) en persoonlijk contact met de gedreven volkskundige uit Heist-op-den-Berg René Lambrechts (cf. *Bezem en Kruis*, 1974) in de jaren zeventig, betekenden voor mij een stimulans om het veldwerk rond één bepaald thema, namelijk dat van de 'Wandelende Jood in de Antwerpse Volksverhalen', voort te zetten en verder uit te diepen.

Die gelegenheid deed zich twee jaar geleden voor. In de periode van 15 juli 1998 tot eind oktober 1999 stelden wij geregeld aan lucide senioren, bij voorkeur in de privacy van hun eigen kamer, uit ongeveer tachtig rust- en verzorgingstehuizen in de provincie Antwerpen een aantal vragen in verband met de legendarische zwerver. Zo kwamen wij aan een gemiddelde van tien tot vijftien informanten per bejaardeninstelling, die ons over de Wandelende Jood iets zinnigs konden vertellen.

In een uitgebreid artikel, dat zal verschijnen in 2002 naar aanleiding van de publicatie van het eerste volksboekje

over de Ahasverusfiguur in 1602, gaan wij de lijst van deze bejaardeninstellingen met het respectievelijk aantal onderzochte personen bekend maken. Daarbij zullen wij (meer) cijfermateriaal meedelen en zullen wij uitweiden over het verschil sage-legende in verband met de Wandelende Jood (K.C. Peeters beschouwde het volksverhaal als een sage, zijn medewerker S. Top als een legende; Marcel Van den Berg en Herman Verschaeren citeerden geen enkele historische sage over de Wandelende Jood !), over de keuze van en het aantal rusthuizen (waarom tachtig?), over onze onderzoeksmethode (waarom toonden wij bijvoorbeeld de senioren vooraf een prent van de eeuwige zwerver?), over de bronnen die wij konden raadplegen, over de iconografie (valt er een bepaalde evolutie te onderkennen in de voorstelling van de Ahasverusfiguur of bestaan er enkel stijlverschillen?), over onze contacten met enkele leden van de Joodse gemeenschap in Antwerpen, over de respons op onze oproep in de pers in verband met het thema, over onze speurtocht op het WWW (Internet), enz. De tekst die nu volgt is bijgevolg niet meer dan een 'eerste mededeling', een voorpublicatie.

2. De Wandelende Jood in de volkskunde

2.1. Eerst lieten wij aan de senioren 'met heldere geest' een bekende prent 'Véritable Complainte du Juif errant' (*Imagerie d'Épinal*, nr. 5bis, Pellerin & Cie, 19de eeuw) zien, waarop de zwerver door enkele burgers in een Brusselse herberg een glas bier wordt aangeboden. Wij voegden er aan toe dat het hierbij ging om "iemand, die gedoemd is om eeuwig te blijven ronddolen". Vervolgens vroegen wij aan onze informanten wie deze haveloze zwerver wel zou kunnen zijn. Hierop kregen wij een vijftal verschillende antwoorden.

a.- Een minderheid herkende in de Franse prent dadelijk de Wandelende Jood omwille van zijn lange baard (cf. het klaaglied: "Jamais ils n'avaient vu un homme si barbu..").

b.- Sommigen dachten bij het zien van de afbeelding aan Methusalem (een zeer oude bijbelse figuur), aan Judas (omwille van de vloek die op hem rust), aan Kaïn, die zijn broer Abel doodde, en daarna veroordeeld werd om eeuwig te blijven rondzwerfen.

c.- Voor een derde categorie gesprekspartners was de staf of wandelstok doorslaggevend bij de beoordeling van de prent. Zij zagen in 'onze' Wandelende Jood een pelgrim, d.w.z. Sint-Gummarus in Lier en elders soms Sint-Jacob van Compostella (cf. de H. Rochus en Veronus in Vlaams-Brabant

en Sint-Evermaer in Limburg), meestal afgebeeld met pelgrimshoed en pelgrimsstaf. Het motief is voldoende bekend, ook bij de ondervraagde senioren, zo blijkt: *Le Chrétien, voyageur sur la terre*; de christen als bedevaarder, zoals op bidprentjes vaak is weergegeven (cf. *Le pélerin, Juif errant de la Catholicité* van John Grand-Carteret (Parijs, 1927)).

d.- Een vierde groep contactpersonen citeerde een aantal veel gelezen jeugdboeken, vaak geïllustreerd met fraaie tekeningen of gravures. De beeldvorming is hen bijgebleven: Lange Wapper (vooral in de stad Antwerpen), de succesroman van Hector Malot "Alleen op de wereld", De Rattenvanger van Hameln, de figuur van de Eeuwige of Wilde Jager (twee senioren van Duitse afkomst meenden in onze prent Rübzahl, een berggeest uit het Reuzengebergte in Duitsland, te herkennen).

e.- In één bejaardentehuis refereerde men, zonder twijfel met het oog op het 'magische jaar 2000', aan de Franse (joodse) astroloog M. Nostradamus (+ 1566).

2.2 Vervolgens verklaarden wij zelf, indien nodig, de getoonde prent en vroegen aan onze gesprekspartners of ze nu misschien iets meer konden vertellen over de Wandelende Jood. Hierop kregen wij opnieuw uiteenlopende reacties, die wij hierna van een korte toelichting voorzien:

De Franse Epinal-prent (19de eeuw), die wij tijdens ons onderzoek aan de senioreninformatanten toonden.

a. Nagenoeg iedereen kende de zegswijze of uitdrukking ‘Blijf nu toch eens zitten, ge zijt juist (precies) de Wandelende Jood!’ (met talrijke varianten) (cf. sub 3. ‘de wandelende Jood’ in de taalkunde).

b. Velen herinnerden zich nog de naam van een boekje met als titel ‘De Wandelende Jood’, maar de inhoud ervan bleek meestal niet (meer) gekend. Wij konden achterhalen dat het hier ging om een zogenaamd Hanske (A. Hans, Kinderbibliotheek, nr. 235): ‘De Wandelende Jood in Vlaanderen’, of om een incoherent volksboekje of ‘livre de colportage’ uit de bekende reeks van Snoeck-Ducaju (Gent, 2de helft van de 19de eeuw), getiteld ‘Wonderlijke Historie van den Wandelende Jood, die van het jaar 33 tot heden in deze wereld is dwalende’ (talrijke uitgaven) en vooral om de Franse volksroman van Eugène Sue *Le Juif errant* uit 1844-1845, succesvolle anti-klerikale feuilletonliteratuur die vrij snel in het Nederlands werd vertaald.

Eerst verscheen de roman bij ons als boek, in de tweede helft van de twintigste eeuw werd hij vooral door socialistische kranten in wekelijkse afleveringen uitgegeven. Zo komt het dat veel bejaarden het boek van Sue wel kenden maar het niet mochten lezen omdat het jarenlang op ‘de index’ stond. De volkslectuur over de Wandelende Jood omspant dus honderd jaar, van ca. 1850 tot 1950. *Le juif errant* van voornoemde Franse romancier moet ongetwijfeld, net zoals diens *Les mystères de Paris* (1842-1843), lang tijd bijzonder populair zijn geweest. Immers, na een eenmalige oproep in de Antwerpse pers en in het weekblad ‘Kerk en Leven’ (het

parochieblad), alsook door bemiddeling van de ondervraagde bejaarden en hun familieleden, konden wij in de provincie Antwerpen talrijke verschillende Nederlandse vertalingen van Sues 'Wandelende Jood' inkijken. Vijf ervan werden ons zelfs cadeau gedaan. Niemand vestigde onze aandacht op enkele moderne bewerkingen van de Ahasverusfiguur in jeugdverhalen, ondermeer van H. van Tichelen en F.R. Boschvogel. Wel kregen wij van de senioren enkele besprekingen van de historische sage van de Wandelende Jood in handen die het lezen waard zijn, o.m. een tekst uit *Ons Volk ontwaakt*, geïllustreerd weekblad, van 15 juni 1930 en een artikel uit het weekblad *Wereldrevue* van 22 tot 28 maart 1934.

c. De rusthuisresidenten, die hogere studies konden doen, associeerden de Wandelende Jood dadelijk met de figuur van de Ahasverus uit de roman van August Vermeylen (1906). Anderen noemden een gelijknamig toneelstuk, tussen beide wereldoorlogen door het Vlaamse Volkstoneel (?) opgevoerd. Enkele mannelijke informanten hadden op lokaal vlak zélf nog 'meegespeeld' in het stuk en herinnerden zich Ahasverus als een ernstig en vaak zuchtend man, als een Atlas, dit wil zeggen iemand die een zware wereldbol te dragen had, symbool voor de miserie der mensheid, als een persoon die met een lantaarn in de hand op zoek was naar de waarheid

De (Vlaamse) Brepols-prent van 1822 met de 'complainte', ook in het Nederlands.

of de zin van het leven, als iemand, die aan het slot van het toneelstuk berouw kreeg over zijn verwerpelijke houding tegenover Jezus de Nazarener en zo uiteindelijk verlost werd en in vrede kon sterven. In deze context zouden wij sterk willen beklemtonen dat de Wandelende Jood er bij romanschrijvers en dichters helemaal anders uitziet dan

het beeld dat in de volksverhalen, bestemd voor het ruime publiek, wordt opgehangen.

d. De nazi-propagandafilm *Jud Süß*, tijdens de Tweede Wereldoorlog in heel Europa vertoond, heeft op nogal wat senioren een blijvende indruk nagelaten.

e. Omdat wij door ons veldwerk eerst en vooral de volksverhalen over de Wandelende Jood wensten op te sporen, zullen wij aan dit aspect wat meer aandacht besteden. Er dient een onderscheid gemaakt te worden tussen de legende en de (historische) volkssage. Een tachtigtal senioren hadden vage herinneringen aan een 'vertelling', dit is de legende, zoals ze deze mondeling hoorden medelen in de les "Gewijde Geschiedenis" van het lager onderwijs: ".. De Wandelende Jood, ja.. Dat was iemand, die door Jezus zelf gestraft is zodat hij tot het einde van de wereld moet rondwalen .." (cf. het trefwoord 'jood' in Van Dale, Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal, de Grote Koenen, het Groot Encyclopedisch Woordenboek van Verschueren S.J.). Bij al deze contactpersonen lag de nadruk op het woord 'gestraft', omdat de Wandelende Jood als jood mee de bewerker geweest zou zijn van Jezus' kruisdood, omdat hij Jezus op zijn weg naar Golgotha niet even had laten rusten of omdat hij Jezus in het gelaat gespuwd had.

In het begin van de jaren 1950 noteerde

René Lambrechts in de wijk Goor - Heist-op-den-Berg enkele échte volks-sagen over de Wandelende Jood en hoorden wij er in de jaren zestig, en onlangs nog, een aantal over de eeuwige zwerver vertellen. Het gaat om volksverhalen met een historisch bestanddeel, duidelijk gebonden aan plaats en in de tijd gesitueerd. Alles samen gaat het om vijftien volkssagen, drie verzameld door René Lambrechts en twaalf door samensteller dezes. Dat aantal is natuurlijk te klein om er verregaande conclusies uit te trekken. Toch kunnen wij in deze volksverhalen veel kenmerken terugvinden die wij in binnen- en buitenlandse publicaties over hetzelfde thema terugvonden.

Ter illustratie citeren wij eerst drie sagen, die wij in juni 1963 in het centrum van de Antwerpse Kempen hoorden vertellen, maar van onze promotor dr. K.C. Peeters niet in onze licentiaatsverhandeling mochten opnemen omdat hij er toen (!) van overtuigd was dat het legenden waren. Later is hij blijkbaar op deze zienswijze teruggekomen.

- "In Maaseik heeft ons moeder eens de Wandelende Jood gezien. Dië had in Onze-Lieve-Heer zijn gezicht gespeekt (=gespuwd) als Hij Zijn kruis droeg. En Onze-Lieve-Heer moet toen gezegd hebben: "Ge zult gaan en blijven gaan, zolang de wereld zal bestaan... En al de schoolkinderen van Maaseik liepen achter hem aan. Dië heeft nooit meer dan

vijf frankskes op zak. Hij gaat in flarden gekleed en er loopt altijd een klein hondeke achter hem aan.." (L.M., 65 jaar, Viersel, boomkweker, moeder afkomstig uit Maaseik).

- "Ons moeder vertelde altijd van de Wandelende Jood. Op weg naar de Calvarieberg had dië in Christus' gezicht gespeekt. En toen zei Ons-Heer tegen dië Jood: Ik zal rusten, maar Gij zult blijven gaan zolang als dat de wereld zal bestaan... Hier in Vlimmeren moet dië ook voorbij geweest zijn, maar dat is lang geleden." (M. de Pr., 63 jaar, geboren in Vlimmeren, landbouwer in dezelfde gemeente).

- "Hebt ge die van de Wandelende Jood al gehoord?.. Dië kwam hier bij een boer op Sint-Lenaerts. En hij vroeg een glas water. En swenst (=terwijl) dat hij dat water uitdronk, kon hij niet blijven stilstaan. Dië jood was door Ons-Heer gestraft. Hij vindt nooit rust, hij moet altijd maar waaier (=verder)) gaan." (J.V., 64 jaar, geboren in Westmalle, landbouwer in dezelfde gemeente).

Illustratie uit een Gents volkboekje: *De wonderlijke historie van de wandelende Jode, den welke van 't jaar 33 tot heden toe in deze wereld is dwalende.* Gend, L. Van Paemel, boekdrukker, z.d. (1855 ?), 32 p.

Uit deze en zoveel meer verzamelde volksverhalen uit de provincie Antwerpen resulteren de volgende kenmerken:

- Ahasverus, Isaac Laquedem of andere namen voor de Wandelende Jood, kent de gewone man/vrouw-in-de-straat niet. In alle volksverhalen die we zelf hoor-

den vertellen of die voorkomen in *Bezem en Kruis* van R. Lambrechts, is alleen sprake van de Wandelende Jood. De naam Ahasverus; voor het eerst vermeld in het volksboekje van 1602 (cf. supra), vond vooral ingang in Duitsland en in de (volks)literatuur, Isaac Laquedem hoofdzakelijk in Franstalige publicaties.

- "Onze" Wandelende Jood is geen leuder en evenmin een schoenmaker als Ahasverus. Hij is een eeuwige zwerver die geen eten maar af en toe wel een glas water vraagt. Ook bij A. Hans (*De Wandelende Jood in Vlaanderen*), bij J.J.L. Ten Kate (*Ahasverus op den Grimsel*) en bij andere auteurs smeekt Jezus de Wandelende Jood of Ahasverus om 'een dronk water(s)', ons inziens een opvallende gelijkenis.

- Alle volkssagen, die R. Lambrechts en samensteller dezes noteerden, spelen zich af in een kleine stad of op het platteland (dit is op de boerderij of in 't open veld), nooit in een stad als Antwerpen of Mechelen.

- De eeuwige zwerver kan niet stil blijven staan, terwijl hij bijvoorbeeld aan het drinken is. Gaat hij toch soms zitten, op een stoel of in het gras aan de slootkant, dan zien de omstanders zijn benen voortdurend bewegen.

- Gustave Doré maakte in 1856 twaalf prachtige illustraties bij de gedichten van Dupont en Béranger over 'Le Juif errant'. Hij stelde de zwerver hierin voor als een angstig, opgejaagd man.

Dat is hij in 'onze' volksverhalen duidelijk niet. Hij is hier eerder een onrustige landloper die al vijf tot zes keer de wereld rond is geweest en steeds op dezelfde plaatsen terugkomt.

- Omdat de Wandelende Jood Jezus op Zijn weg naar de Calvarieberg in het gezicht heeft gespuwd en/of bij Hem voor zijn deur geen moment rust heeft gegund, zei Onze-Lieve-Heer: "(Ik zal rusten, maar) *Gij zult gaan én blijven gaan totdat de wereld zal vergaan..*". Deze verzen werden bijna letterlijk door elke informant, die het volksverhaal kon vertellen, onafhankelijk van elkaar, steeds op diezelfde manier geciteerd. Deze gelijkkluidende aanhaling valt bijzonder op.

- In de negentiende eeuw waren de 'vertellingen' over de Wandelende Jood doorgaans veel uitgebreider dan de volksverhalen, die wij nu in de tweede helft van de 20ste eeuw konden noteren (in 1893 bijvoorbeeld publiceerde E.H. J. Leroy een 'vertelsel' van tien bladzijden over *De Wandelende Jode* ! Van de talrijke avonturen, waarin de eeuwige zwerver tevergeefs de dood zoekt, van het opmerkenswaardige 'verschijnsel' dat hij, telkens wanneer hij honderd jaar is geworden, weer dertig wordt, van zijn verbazingwekkende talenkennis, enz. werd door niemand van onze gesprekspartners in deze tijd gewag gemaakt. 'Onze' volkssagen zijn kort en bondig.

- Alhoewel overal in Europa, waar de dolende Israëliet voorbij kwam/komt.

gesignaleerd wordt dat hij nooit meer dan vijf stuivers of kleine muntstukken op zak heeft (om zijn onweerstaanbare drang naar geld te temperen), konden wij dit maar één keer horen vertellen, nl. in Viersel (cf. supra).

- "Il n'y a pas eu de légende plus populaire que celle du Juif errant; elle a été internationale", schreef de bekende Antwerpse volkskundige Emile van Heurck in zijn boek *Histoire de l'imagérie populaire flamande* (1910). Hoe komt het dan dat de echte volksage nu bijna niet meer gekend is? Hiervoor bestaan volgens ons enkele redenen.

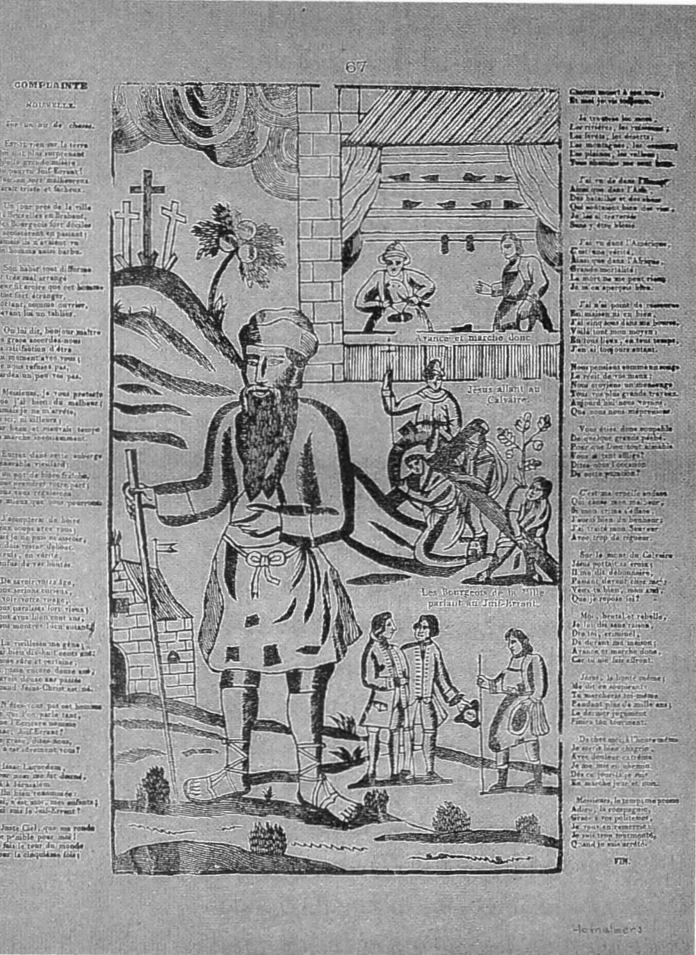
In de vorige eeuw(en) trad de Wandelende Jood vaak op als de 'waarschuwend vermaner' (cf. de oudste Franse volksprenten: 'Le Juif errant parlant aux bourgeois de la ville') en als "een schrikkelijk voorbeeld voor christenen, die Jezus hebben verstoten" (cf. eveneens de talrijke gedrukte zendbrieven van de reizende Israëliet aan de Nederlandse bevolking). In onze postmoderne tijd echter, waarin geen overkoepelend ideaal of waardenpatroon meer bestaat en iedereen zijn/haar leven naar eigen inzichten leidt, hoort de 'moraliserende' figuur van de Wandelende Jood niet meer thuis. Hij is gedegradeerd tot een *Begegnungsgestalt*, tot een persoon die men (toevalig) ontmoet, meer niet. Hij is een zwijgzame zwerver, die niemand kwaad doet en evenmin de voorbode is van enig onheil. Dit staat in schril contrast

met het fenomeen van 'de kwade hand' (= de toverheks als lelijke, oude vrouw, als zwarte kat, enz.), waarmee talrijke senioren nog zelf in huis of stal werden geconfronteerd.

- Onze informanten, die de Wandelende Jood zouden ontmoet hebben, vonden hem een sukkelaar, iemand met wie ze medelijden hadden. Van enige vorm van antisemitisme is hier dus kennelijk geen sprake. Dit is ook de mening van Albert Boone S.J. in zijn tweedelig werk over het Vlaamse Volkslied in Europa (Lannoo, 1999, p. 1180-1209, over De Wandelende Jood in het lied (Vlaanderen, Engeland, Frankrijk, Duitsland, Scandinavië, Amerika)).

- "Geloofd u dat (d.w.z. het volksverhaal over de Wandelende Jood)?" vroeg Louis Davids van het *Belgisch-Israëlitisch Weekblad* ons op 26 oktober 1998 tot drie maal toe. Tussen 1947 en 1972 tekende René Lambrechts honderden sagen en legenden op uit de mond van het Zuid-Kempische volk (= ca. 500 pagina's in zijn boek *Bezem en Kruis!*). In 1963 hoorden wij op amper enkele maanden tijd in een tiental dorpen van het centrum van de Antwerpse Kempen nog 2497 volksagen vertellen, waarvan één derde over 'de kwade hand', één grote brok ellende, die onze informanten doorgaans zelf hadden meegemaakt. Terecht schrijft dr. Jos J. Gielen in zijn standaardwerk *De Wandelende Jood in Volkskunde en Letterkunde* (1931): "Het volk heeft nooit getwijfeld aan het

De (Vlaamse) kinderprent van Hemeleers-Van Houter, Schaarbeek, 19de eeuw met franstalige 'klacht'.

bestaan van Ahasversus. Tot in de 18de eeuw geloofden ook geleerden aan zijn bestaan” (p. 45).

- Het H. Kruis, dat bijvoorbeeld in het volksverhaal van “Egipten en de Wandelende Jood” (cf. *Eigen Schoon en de Brabander*, 1978) aan de Kapel van de Woestijn te Gooik zo’n belangrijke

rol speelt, werd in geen enkele van onze Antwerpse sagen vermeld. Wel herinneren zich drie senioren een tweetal passages uit *Le Juif errant* (in Nederlandse vertaling) van Sue, waarin sprake is van de schoenzolen van de Wandelende Jood, die zo beslagen waren dat ze kruisvormige sporen achterlieten.

Zéér vaak werd/wordt ons de vraag gesteld: vanwaar komt het volksverhaal, respectievelijk historische sage van de Wandelende Jood? Hoe is ze ontstaan en hoe oud is ze? Dit valt niet (meer) te achterhalen. Vóór het verschijnen van het Duitse volksboekje over Ahasverus in 1602, moeten er al zeker vele versies van het verhaal in omloop geweest zijn, waarbij dient onderstreept te worden dat het hier vaak niet over een jood ging maar wel over iemand die van hoger hand met onsterfelijkheid, d.z.w. eeuwig dolen, gestraft was. De sage leefde in heel Voor-Azië (Armenië, Turkije, Syrië, Jordanië, Palestina, zelfs in Perzië) en werd in de Middeleeuwen, misschien door de kruisvaarders, naar onze streken, dit wil zeggen naar Europa, ‘gebracht’ (cf. J.J. Gielen). Volgens sommige vorsers in Vlaanderen hebben de volksboekjes en vooral de volksprenten uit de 18de en 19de eeuw (o.m. van Épinal, Frankrijk) over de Wandelende Jood, de vorming van ‘onze’ volksverhalen beïnvloed, maar het omgekeerde kan o.i. evenzeer waar zijn.

f. Alleen senioren, die vóór de Tweede Wereldoorlog in Vlaanderen hun opleiding hadden genoten in het Frans of Franstaligen, citeerden - zonder ze te zingen - enkele strofen uit de bekende 'Complainte' (klaaglied) van de Wandelende Jood: "... Sur le mont du Calvaire, Jésus portait sa croix. Il me dit d'un bon air, passant devant chez moi: 'Veux-tu bien, mon ami, que je repose ici?'... Tu marcheras toi-même, pendant plus de mille ans. Le dernier jugement finira ton tourment ...". Amper twee informanten herinnerden zich met grote zekerheid een Vlaams lied over de Wandelende Jood maar konden er geen enkel (Nederlands) woord meer uit aanhalen.

g. Drie heren op hoge leeftijd wezen ons tenslotte nog op enkele politieke karikaturen van Camille Huysmans, waarin die - als Kamervoorzitter, burgemeester van Antwerpen en uitgesproken vriend van de Joodse gemeenschap aldaar - werd voorgesteld als Ahasverus 'op zoek naar de waarheid in het door burgeroorlog verscheurde Spanje' (januari 1937).

h. Dat de legendarische figuur van de eeuwige zwerver vooral in de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw erg populair was, tonen de vele volksprenten met zijn afbeelding, meestal van Franse origine, aan. Ze werden vaak verdeeld op markten, ker-

missen, enz. J. Gielen spreekt van 'een enorm aantal, de Franse deskundige Champfleury zelfs van "des milliards d'exemplaires"! Tegen de schoorsteen van vele huizen en herbergen hing vroeger een prent van de Wandelende Jood. Opera's of muziekstukken (cf. de Leuvense porseleinkaart uit 1846), reclame voor chocolade, ganzenborden, kermisattracties, enz. hadden vaak de figuur van de eeuwige zwerver als voornaamste motief, uithangborden van cafés met als naam "(In) De Wandelende Jood" daarentegen waren eerder zeldzaam, in Vlaanderen althans. Vergelijkend onderzoek en particuliere zoektochten, o.m. naar oude prentbriefkaarten en volksboekjes hebben uitgeezen dat het thema van de Wandelende Jood nergens zoveel succes heeft gekend als in Frankrijk. In Flers, een stadje in het departement van de Orne (Normandië), bevond zich tot aan de Tweede Wereldoorlog zelfs nog een groot standbeeld van 'Le Juif errant' (cf. de talrijke oude Ansichtkaarten).

3. De Wandelende Jood en de taalkunde

3.1 Wie naar de Wandelende Jood vraagt, krijgt nagenoeg van elke informant, zoals hierboven reeds werd vermeld (onder 2.2 a), de zegswijze te horen: "Blijf nu toch eens zitten (zit nu toch eens stil), ge zijt juist (precies) een Wandelende jood !" met talrijke varian-

ten als: “Zeg mannekes (moeders tot hun kinderen..), hangt de Wandelende Jood ‘s niet uit !”, en onder volwassenen: “Blijf nu toch ‘s zitten, Wandelende Jood!”, “Daar is dië Wandelende Jood/Jodin terug!” (gezegd van mederesidenten in het bejaardentehuis en van sommige geriatrische verplegers, respectievelijk verpleegsters, die er werken). Het gaat in deze context doorgaans over iemand, die niet gezeten kan blijven, die voortdurend onrustig heen en weer gaat en steeds op dezelfde plaats terugkomt. De zegswijze is blijkbaar ook bij jongeren bekend, maar of die de uitdrukking zelf nog gebruiken (zoals hun ouders of grootouders), konden wij niet vaststellen.

De metafoor is wellicht ontstaan uit het volksverhaal (cf. supra) maar volgens de meerderheid van de ondervraagde senioren is ze ‘typisch Antwerps’ (dit is van de stad Antwerpen), voor het eerst ‘gebruikt’ bij het observeren van de Joodse ‘wandelende’ gemeenschap in Antwerpen tijdens de sabbat, zoals ook in Kalmthout (provincie Antwerpen) waar veel Joden vóór de Tweede Wereldoorlog een buitenverblijf hadden. Deze zienswijze is evenwel fout! J. Gielen schrijft in zijn bovengenoemd standaardwerk (op p. 41-42) dat de vaak geciteerde zegswijze ook voorkomt in andere Europese regio’s, van Sicilië tot in Zweden. In heel Nederland is de uitdrukking evenzeer gekend als in Vlaanderen. In Kortrijk bijvoorbeeld

spreekt men van “ne wandelêre der joden” en kent men de uitdrukking “‘t es lik ne wandelêre der joden” (brief van dr. Frans Debrabandere, 17 november 1998). Of het gezegde méér in Antwerpen dan in West-Vlaanderen gebruikt wordt, zou vergelijkend onderzoek moeten uitwijzen.

Zoals de volksprent van de Wandelende Jood (cf. supra 2.1) soms de figuur van Lange Wapper oproept, herinnerden zich een klein aantal senioren uit hun prille jeugd de lange (dit is groot van gestalte) Dolende Jood als een echte kwelgeest of kinderschrik. “Ziet dat ge op tijd thuis zijt, anders komt ge de Wandelende Jood nog tegen..” - “Pas maar op, ‘k zal de Wandelende Jood eens laten komen” - “Braaf zijn, zenne, of ge zult nog een/de Wandelende Jood worden !”, waren de zegswijzen, die onze informanten hierbij vermeldden.

In deze context werd ook vaak de uitdrukking genoemd: “Gij zijt juist (precies) de Vliegende Hollander”. Dit gezegde wordt echter alleen gebruikt voor iemand die gehaast is, die zijn/haar werk te vlug wil uitvoeren. De betekenis is dus niet dezelfde als die van de Wandelende Jood.

In het Frans betekent ‘Le Juif errant’ (cf. *Le Métèque* van Georges Moustaki) iemand die vaak verhuist, iemand die altijd op reis is, iemand die nooit thuis is (Nieuw Frans-Nederlands Woordenboek van K.R. Gallas). Dit geldt niet voor Vlaanderen ! Slechts één informant

beschouwde de Wandelende Jood als iemand, die altijd op reis is, 'quelqu'un qui voyage sans cesse'.

3.2 Voor talrijke senioren, afkomstig uit de stad Antwerpen, of voor bejaarden die vroeger "in de stad" hebben gewerkt of er "dienden", verwijst de Wandelende Jood eerst en vooral naar een WEG, een (smalle) doorgang op het einde van de Lange Leemstraat - Cobdenstraat - Stanleystraat in de richting van Zurenborg (bij het spoorwegviaduct), soms naar een gelijknamige landelijke herberg, die zich tot 1929 op deze plaats bevond. Er bestond daar toen ook een tramhalte van lijn acht met de naam "De Wandelende Jood/ Le Juif errant" (in die tijd nog tweetalig !). Van het café en van de paardentram zagen wij oude prentbriefkaarten. In zijn boek *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen* (uitgave van C. de Vries-Brouwers, 1994) maakte Efraim Schmidt geen gewag van dit 'joodse' toponiem.

3.3 Zoals in andere landen kregen leunders (Fr. colporteurs), die met tapijten, kledingstukken, e.d., 'aan huis' kwamen, zowel in stad als op het platteland, ook bij ons vaak de bij- of toenaam 'Wandelende Jood'. Zwervers (Fr. vagabonds of clochards) met een lange, witte baard, die groot van gestalte waren en graag met iedereen 'filosofeerden', werden meer dan eens Wandelende Jood genoemd, zoals Jefke van Zoel (of

Jefke de Zwerver van Zoerle-Parwijs), Pierke Preek van Nieuwmoer-Essen, Leo Frenssen van de stad Antwerpen, e.a. Hierbij kunnen wij tevens denken aan de archetypale zwerversfiguren van C.G. Jung: Faust, Don Juan, The Ancien Mariner, De Vliegende Hollander, enz. In de hedendaagse psychologie spreekt men van de Wandelende Jood in verband met de man/vrouw in onze samenleving die nergens thuis hoort, de ont-heemde, de moderne mens, die zich nergens of nooit kan binden (cf. *Van Pelgrim tot Toerist*, 1994, auteur: Zygmunt Bauman). De hippie van de jaren zestig is daar een uitloper van, aldus zenuwarts D. Boeykens (Antwerpen-Brada, 24 februari 1999).

3.4 Wij wensten ten slotte te weten of de zegswijze "Het is een (echte) Jood!" bij onze contactpersonen het begrip 'onrustige wandelaar' opriep. Dat was niet het geval. Wij kregen bij het woord 'jood', zoals enigszins te verwachten was, al de stereotiepe betekenissen in ongunstige zin te horen (cf. de Nederlandse en anderstalige woordenboeken): slimme bedrieger, geslepen of onbetrouwbaar zakenman (jodenstreek !), gierigaard, sjacheraar (onze informanten spraken steeds van sjachelaar), deugniet (cf. *Bezem en Kruis*, p. 391), egoïstische profiteur, 'ene, die erop uit is', enz. Sommige van onze gesprekspartners vergeleken deze negatieve betekenissen van het woord 'jood' met die van

'jezuïet(enstreek)' en van 'Hollander'. Of het woord 'jood' in oneigenlijke zin bij onze gesprekspartners ook nog een echte jood oproept, valt te betwijfelen, juist zoals in Nederland bijvoorbeeld niemand meer denkt dat een Israëliet bij het uitspreken van het woord 'voddenjood'. Uit ons onderzoek blijkt dat er op het platteland een lichte voorkeur bestaat om een jood gelijk te stellen met een gierigaard, in de stad met een bedrieger.

Voor enkele personen betekende de Wandelende Jood en niet het woord 'jood' iemand met geheime bedoelingen, een onguur personage.

In vele landelijke gemeenten (van de provincie Antwerpen) is 'een echte jood' iemand, die (op zondag) niet naar de kerk gaat, iemand die niet-gelovig is. Deze omschrijving troffen wij in geen enkel woordenboek aan.

Bij een vijftal senioren die ooit het toneelstuk van Shakespeare *De koopman van Venetië* (1597) gezien hadden, riep het woord 'jood' dadelijk de figuur van Shylock op, hét type van de woekeraar. Twee van onze informanten, die in hun beroepsleven veel met boeken te maken hadden, citeerden het werkwoord 'shylocken' in de zin van "een veel te hoge prijs vragen voor een antiquarisch boek". het zou vooral in de Angelsaksische wereld courant gebruikt worden.

Slechts een oude zuster en een gepensioneerd pastoor refereerden aan een

tekst uit het Nieuwe Testament, toen wij de zegswijze 'Het is een (echte) jood' aanhaalden.

4. Besluit

Er bestaat in de volkskunde ongetwijfeld geen universeler onderwerp dan dat van de Wandelende Jood. Dit blijkt eens te meer uit het recente onderzoek, dat wij in ca. 80 bejaardentehuizen van de provincie Antwerpen uitvoerden. Het 'echte' volksverhaal over de eeuwige zwerver is nagenoeg uitgestorven, maar de zegswijze of uitdrukkingen in verband met de Wandelende Jood zijn nog levend. Dit toont aan hoe diep, zij het onbewust, 'het verhaal in de volksziel doorgedrongen is' (J. Gielen, *Op. cit.*, p. 41). In de *Dictionary of Jewish Lore and Legend* (Thames and Hudson, 1997) schrijft Alan Unterman op p. 204: "People claimed to have met Ahasuerus at different times in different countries..". De Franse 'complainte' noemt Brussel in Brabant vaak als ontmoetingsplaats van de Wandelende Jood, een Engelse tekst uit 1720 met afbeelding van *The Wandering Jew or the Shoemaker of Jerusalem* zegt letterlijk: "And now in Flanders, as 'tis thought, he wandereth up and down, ...". Werd de eeuwige zwerver meer of langer gezien in Vlaanderen dan elders? Wij geloven van niet. In het noorden van Duitsland zag men hem in de 17de eeuw in tientallen steden voorbijgaan. In de 18de en 19de eeuw was er in Frankrijk bijna

geen stad te vinden waar hij niet werd opgemerkt, cf. de ontelbare volksprenten met de aanhef "Le vrai portrait du Juif errant, tel qu'on l'a vu passer à Arras, Avignon, Caen, Cambrai, Grenoble, Lille, Paris, Rouen, etc.". In Nederland werden nooit afbeeldingen

van de Wandelende Jood gedrukt, in Vlaanderen maar op één plaats, namelijk te Turnhout bij de firma Brepols (omstreeks 1820) en ook deze prent gaat terug op een oudere Franse uit Cambrai of Kamerijk van ca. 1808 (drukker: J.-F. Hurez).

Personen die voor dit onderwerp interesse hebben en rond de inhoud van dit artikel nuttige aanvullingen en/of correcties kunnen aanbren- gen, verwijzen we graag naar de auteur: Hervé Daras, Generaal Lemanstraat 94 - 2600 Berchem - tel. 03/239.75.73 (noot van de redactie)